

Ivo Paić

Bit djelovanja i revolucionarno mišljenje

Problematizacijom „udruženoga rada” i „interesa udruženoga rada” naše revolucionarno mišljenje dopijeva u područje onih povijesno-ontologijskih bitnih pitanja čije razumijevanje, objašnjenje i praktičko rješavanje suodređuju i izravno određuju mjeru zbiljskog napredovanja samoupravljanja.

Riječ je, zapravo, o problematizaciji jezgra *biti djelovanja* kao zbiljske *supstancije* povijesne proizvodnje života i *temelja* mišljenja u njegovu *revolucionarnom* nastojanju.

Misaoni zahvat u problemski sklop „biti djelovanja” dade se raspoznati i na razini osnovnih programatskih i pravno-regulativnih stavova; unatoč njihovu specifičnom političkom i pravno-znanstvenom diskursu, vidljivo je povijesno-ontološko podrijetlo glavnih pojmova i dijalektike toga o čemu oni govore.¹ Naznačimo tek: misaono je zahvaćen sadržaj biti djelovanja u neraskidivoj svezi vlastitih konstitutivnih momenata kao što su „ljudske potrebe”, „svrha rada”, „dijalektika momenata procesa rada”, odnos „potreba — proizvodnja bića”, „razvoj ljudskih sposobnosti” i drugo.

¹ Usporedi o tome: Ustav SFRJ, Osnovna načela, II; Zakon o udruženom radu, član 2.

Okrenuto zbiljskoj supstanciji života, revolucionarno mišljenje — s onu stranu nepovijesnog materijalizma, te neutemeljenog dijela „humanizma“ — oživljava interes čak za filozofijsko spekulativno istraživanje „prave stvari mišljenja“, to jest dijalektike jezgra ljudske djelatnosti. To je oživljavanje pokrenuto *zbiljskim problemom*: napredovanje samoupravljanja je izravno uvjetovano postojanošću mišljenja i prakse na poprištu borbe za nove sadržaje dijalektike u radu, proizvodnji, razvijanju i zadovoljavanju ljudskih potreba.

Ova rasprava želi — uz cijenu stanovitog ponavljanja „opće poznatih mjesta“ — proslijediti smjerom prethodno datih naznaka.

Ukratko ćemo izložiti bit djelovanja kao „rad pojma“, na primjeru Hegelova rješenja; pokazat ćemo kako se u jednom mišljenju (koje marksizam različitih verzija još nije posve prevladao) ljudske potrebe i svrha djelovanja svode na moment kretanja pojma, te kako mišljenje prima na sebe ulogu supstancije i subjekta svega što jest ukoliko doista jest.

Zatim ćemo ukazati na značenje Marxova obrata prema supstanciji povijesne proizvodnje života problematizacijom „biti čovjeka“ i djelovanja, dijalektike „potreba-proizvodnja“ u njenom povijesno-ontološkom statusu, te biti i mjesta svrhe u procesu rada.

Usporedbom Hegelova i Marxova shvaćanja biti djelovanja izvest ćemo metodičko usmjerenje prema osjetilnosti i pitanju o temelju revolucionarnoga mišljenja.

Demonstrirat ćemo vrijednost toga usmjerenja u analizi osnova kapitalске podjele rada i, s tim u vezi, pitanja o početku i načelnom kraju Marxova *Kapitala* i kapitala kao Apsoluta kapitalске proizvodnje života.

Na kraju, postaviti ćemo pitanje o vidokrugu mišljenja koje se upire na povijesno-ontološku bit i strukturu rada i dijalektiku „potreba-proizvodnja“, gledom na njihovo socijalističko samoupravljačko razvijanje.

U analizi polazimo od dva stava nezaobilazna za svako raspravljanje o biti djelovanja:

„Jednostavni momenti procesa rada su: svrsi primjerena djelatnost ili sam rad, njen predmet i njeno sredstvo“ — stoji u prvoj knjizi *Kapitala*.²

U Hegelovoj *Fenomenologiji duha* piše: „Isprva djelovanje postoji kao predmet... kako on još pripada svijesti kao svrha, prema tome oprečan zbilji. Drugi moment je kretanje svrhe prema posve formalnoj zbiljnosti, dakle predstava samog prijelaza ili sredstvo. Treći moment je na kraju predmet kako on nije više svrha, nego kako je on izvan djelujućeg ili za njega kao drugo“.³

O čemu govore oba iskaza? Što je to o čemu je u njima riječ?

² *Das Kapital*, Bd. I, S. 193 (Dietz Verlag, Berlin, 1969).

³ Hegel, *Phänomenologie des Geistes*, Velix Meiner Verlag, Hamburg, 1952, S. 286.

**1. Bit djelovanja kao „rad pojma” — Hegelovo
svođenje potrebe i svrhe djelovanja
na moment kretanja pojma**

Primjetno je da su sva tri momenta djelovanja Hegelu zapravo momenti kretanja *svrhe*. Može li se iz toga zaključiti o bliskosti Marxova i Hegelova određenja biti djelovanja, a u užem smislu o biti rada?

Sve ovisi o tome što je svrha, pa i odgovor na samo to pitanje. Međutim, do biti svrhe i do odgovora ne vodi izravno zaključivanje. Kako je Hegel sistematik *par excellence*, svi njegovi iskazi zadobivaju značenje tek supripadnošću svakog pojedinačno i svih skupa sistemu „apsolutne znanosti” — toliko koliko taj mislilac uspijeva u nakani provedbe ideje sistema u sustavu pojmova. Dakle, „aktiviranjem” jedne kategorije, pojma, jednog momenta cjeline, oživljava se cjelina sistema. Bit svrhe nije izuzetak: čak kad je namjeravamo izraziti tek u nekoliko pregnantnih zaključaka:

Prvo. Izvjesno je da određena potreba ne pripada individuumu kao tjelesno-osjetilnom biću. Ona je svagda samo moment *pojma potrebe*: pojam se razvija iz primarno određenog sadržaja kakav je u mišljenju koje je supstancija, subjekt, metoda, kretanje i vlastita tema — pa svi određeni, oposebljeni oblici potrebe su po ontologičkoj nužnosti u svim momentima već na neki način određeni.⁴

Drugo. U osnovi isto je s nagonom. Nagon nije nagon tjelesnog-osjetilnog bića: on je, prema pojmu djelatnosti, teleološki nužno određenje da se ukine oblikovano, statično, skrutnuto; prema pojmu kretanja — ili nužnosti da se mišljenje kao supstancija prometne u subjekt — svaki se oblik određenosti imanentnim nagonom mora prevladati: tome prevladavanju *služi* nagon. Nagon je, dakle, *radi* subjektivnosti, *radi* subjektiviteta subjekta (mišljenja). Zato i ne pripada genuino ljudskom, već krugu sredstava supsumiranih u totalitet momenata kretanja pojma, kretanja prema pojmu kretanja.⁵

⁴ „Cjelokupan tok filozofiranja kao metodički, to jest nužan, nije ništa drugo nego postavljanje onoga što je u nekom pojmu sadržano” (*Phänomenologie*, S. 110). Za konstrukciju filozofijskog sistema ta je postavka nužna i plodotvorna. Cjelokupan tok filozofiranja, prikazivanje puta mišljenja kao subjekta (za Hegela: zbilje), nesmetano se razvija i oblikuje prolazeći stupnjeve i momente već sadržane, već pred-postavljene, u pojmu mišljenja, u *pojmu* kretanja, subjekta i njegova subjektiviteta. Ukratko: mišljenje je dovoljno samo sebi, ono je svoj predmet — filozofirati znači dakle ostati čvrsto pri mišljenju, držati se *pojma* mišljenja. U bitnosti, pak, riječ je — u krajnjim izvodima — o formalnosti zbilje za sistem: zbivanje zbilje je naposljetku ilustrativna podloga sistemu, *zbilja je prostor razvoja pojma*. Punina subjektiviteta mišljenja kao subjekta jest racionalizacija zbilje kroz njegove momente, ispražnjenje zbiljskog života do točke gubitka povijesno-osjetilne djelatnosti i moći žive povijesne zasebičnosti — koja konstituirá bogatstvo povijesnih likova života — supsumirane pod „ono istinito”: pod mišljenje kao supstanciju i subjekt.

⁵ „Potreba je određena potreba, a njena je određenost moment *pojma*; a kao određena potreba, ona je već na raznolik način partikularizirana” (Enz. par. 178). Nagon je, pak, „djelatnost da ukine taj

Treće. Hegelu je sadržaj potrebe izvoran, što znači da pripada onome iz čega sve izvire, to jest mišljenju. No taj je sadržaj istovremeno i svrha, jer se pomoću nje — kao vlastitosti mišljenja i moći negativnoga — potreba teleološki izvodi u područje djelovanja postajući tako zbiljskom potrebom, ona je nešto subjektivno.

Četvrto. U određenjima potrebe, nagona i svrhe, u njihovu međusobnom odnosu i povezanosti s ostalim temeljnim stavovima što čine karakteristike biti djelovanja, očituje se *rad pojma*. Lažna konkretnost njihovih određenja i — gledom na osjetilnu djelatnost — formalizam Hegelova postupka govore o čovjeku kao svijesti, snižavaju čovjeka *de facto* na moment pojma koji kao samosvješteni bitak (bitkujući bitak) stupa u slobodnu egzistenciju. Zato i na početku navedena izjava uzeta iz *Fenomenologije duha* — shvaćena iz naznačenih obrisa temeljnih pred-postavki i postavki sistema — objelodanjuje ovakvu bit i strukturu djelovanja:

svi momenti kretanja svrhe momenti su kretanja pojma ili njegova razvijanja kroz momente koji mu pripadaju;

ovi su momenti, kao momenti pojma, i sami totalitet budući da — prema pojmu kretanja — moraju proći put samopredstavljanja, posredovanja sa sobom i razvitka u postajanje drukčijim sebi;

kretanje se izvodi prema pojmu djelovanja mjerodavnom za svaki dio sistema u okvirima ogromnog silogizma „apsolutne znanosti“;

djelovanje je — kao kretanje mišljenja — „prenošenje iz oblika još neprikazanog u oblik prikazanog bitka“: ono što se kreće jest mišljenje, to što se iz oblika neprikazanog izvodi u oblik prikazanog bitka, mišljenje je koje se sebi prikazuje.

Peto. Iako je Hegelovo djelo svo u nemiru i stalnosti mijena što ih *nalaže postavka* o mišljenju kao supstanciji i subjektu, u njemu se objelodanjuje pacifikatorska uloga pojma⁶ koji teleološki blokira mišljenje tako što priječi njegovu svezu s povijesnošću života; pojam blokira djelovanje — tako što samu supstanciju povijesnog života, ljudsku osjetilnu djelatnost (njeno jezgro: rad i proizvodnju) supsumira pod momente *ratia*.

Šesto. I Hegelu i Marxu je stalo do same stvari, do „govora činjenica“. Ponovimo još jednom Hegelov poziv k samoj stvari: „Sve ovisi o tome da se ono istinito (*das Wahre*, istina) shvati i izrazi ne samo kao supstancija nego isto tako i kao subjekt“. I

oblik“ određene potrebe, „da prije svega bude nešto subjektivno“. Na kraju, sadržaj potrebe je „izvoran održavajući se u djelatnosti, pa se samo pomoću nje izvodi, on je svrha“ (Enz. isto).

⁶ Tome blizak „imperijalizam“ pojma nije prodro samo u neke izdanke „marksističke filozofije“. Držim da bi istraživanje otkrilo njegovu nazočnost u prostoru političkog govora, pa i svakodnevice mišljenja zaodjenutog u ruho marksizma. Podlogom takvog istraživanja mogle bi poslužiti rasprave i raspre u međunarodnom radničkom pokretu o „zakonomjernosti izgradnje socijalizma“, o „internacionalizmu“ koji supsumira „nacionalno“, o „državi“ i „dugu čovjeka prema državi“ koja — poput Hegelova pojma — kao nosilac umne volje sebe zna i hoće, radi „za čovjeka“ i čovjeku iza leđa...

Marx poziva na samu stvar: „Pitanje: pridolazi li ljudskom mišljenju predmetna istina — nije pitanje teorije, nego *praktičko* pitanje. Čovjek u praksi mora dokazati istinu, tj. zbilju i moć, ovisnost svoga mišljenja.”⁷ Taj poziv ne smješta pitanje o istini u okvire teorije i njene legitimnosti. Njemu je stalo do *jednačenja* istine, zbilje i moći mišljenja u praksi. Što je to što ima neotklonjiv supstancijalitet u izgradnji zbiljnosti zbilje, temelja i biti istine i moći čovjekova mišljenja?

2. Rad i bit čovjeka: Marxov obrat prema supstanciji povijesne proizvodnje života

Razmotreni stavak *Fenomenologije duha* može se — da ponovimo — metodički reducirati na tri momenta: *svrhu*, kretanje svrhe kao predstava prijelaza — *sredstvo* i, na kraju, *predmet* „kako je on izvan djelujućeg ili za njega kao drugo”. Tri su momenta i u Marxovu prikazu procesa rada: svrši primjerena djelatnost, njeno sredstvo i njen predmet. Ispod formalne bliskosti oba iskaza prikri-vena je i *bitna njihova razlika*: Marxov obrat prema supstanciji povijesne proizvodnje života, izlazak na novu poziciju iz koje se otvara mogućnost povijesno-ontološki utemeljenog mišljenja. Dakako, uvid u značenje Marxova iskaza podrazumijeva zaobilazni misaoni postupak. Ovde ga prikazujemo u osnovnim crtama.

a) „Bit čovjeka” i djelovanje

U tematizaciji povijesti i čovjeka Marx *ne ostaje* na ravni promišljanja povijesno diferenciranih bića, *niti ostaje* u obzoru istraživanja pojedinih karakteristika povijesnom proizvodnjom oblikovanih bića. Ako bi se u tom vidokrugu iscrpio zadatak marksizma, njegov bi predmet i njegova metoda bez ostatka pali u okružje posebnostanstvenih istraživanja: marksizam bi izgubio onu dimenziju po kojoj u svojoj temeljnoj upravljenosti ide preko (*trans*-) disciplinarnog i posebnostanstveno discipliniranog mišljenja, preko „obzora” posebnostanstvene egzaktnosti, radi *strogosti* koja se traži od mišljenja čim se ono nađe u „sferi” pred-oblikovanog i za svako oblikovano *omogućujućeg zbivanja*.

U pitanju o „biti čovjeka” i djelovanja potrebno je stoga prije svake hitnje za spoznajom „karakteristika” biti ljudskog bića i povijesnih oblika djelovanja, proizvodnje i rada — stavljajući ih privremeno „u zgrade” — mišlju dodirnuti Marxovo i Engelsovo metodički odlučno upozorenje: „Ljude se može razlikovati od životinja po svijesti, religiji ili po čemu se inače želi.”⁸ Sve su te i

⁷ Marxova druga teza o Feuerbachu.

⁸ *Deutsche Ideologie* (Marx — Engels, *Ausgewählte Werke*, Bd. I, Dietz Verlag, Berlin, 1970, S. 207).

druge razlike nešto već oblikovano, nešto već proizvedeno na strani čovjeka. Odatle i laka ironija onoga „po čemu se inače želi” temelji na izvjesnosti spoznaje da se kroz sve pokušaje karakterističnih definicija „čovjeka” obavlja jedan sizifovski posao kojim se ne može dospjeti do čovjekova *što*, do njegova *štostva*, jer se uporno — od Aristotelova „zoon politikon” do Hegelova shvaćanja da je „sve ono ljudsko i samim tim ljudsko što se postiže pomoću mišljenja” — pribjegava traženju roda za specifičnu razliku „čovjek”, „bit čovjeka”.

U protustavu svim nastojanjima da se jedna ili nekoliko karakteristika izlože kao bit čovjeka nalaze se dvije velike Marxove misli-teze: jedna govori o čovjeku kao rodnom biću, u drugoj ljudska bit slovi kao cjelokupnost društvenih odnosa.⁹ Prva teza upućuje na stav da se ljudska bit ne može izvesti po načelima karakteristične definicije. Ono što čovjek jest, njegovo *što*, njegovo *štostvo*, nije nešto tek zajedničko za sve vrste u klasifikacijskom nizu što ga obuhvaća neki rodni pojam, niti pak jedna ili više karakteristika. Pozitivno govoreći: bit čovjeka mora se izvesti iz njega samoga. Ako je tome tako, onda ljudska bit nije nekakav derivat svjetskog procesa — u nepovijesnoj materijalističkoj ili hegelovskoj idealističkoj interpretaciji — nego ljudsko biće svoj nastanak i svoje nastajanje, te vlastitu bit, duguje samome sebi. Druga teza hoće reći da je ljudska bit „u svojoj *zbiljnosti*... cjelokupnost društvenih odnosa”.¹⁰ Čini nam se da odatle slijedi: kroz odgovor o cjelokupnosti društvenih odnosa došlo bi se i do odgovora na pitanje o ljudskoj biti.

No prva odredba-teza kao da upućuje na „spekulativan” pojam čovjeka: naime, kako je uopće moguće da se čovjek odredi sam sobom? Nije li tu na djelu antropocentričko određenje koje apstrahira od cjeline prirode i cjeline povijesti; ne odvaja li ta odredba-teza čovjeka od prirode i društvo od čovjeka tako što na mjesto nebrojenih veza fiksira izvjesnu ljudsku bit po uzoru na filozofijsku tradiciju obnavljajući aporije para *esencija-egzistencija*, dajući sve na esenciju i tražeći u egzistenciji odjelotvorenje nekakve esencije. Druga odredba-teza izgleda da je bliža sociološkom nego povijesnomaterijalističkom vidokrugu. Sociologija, naime, istražuje društvene odnose. Ako je Marx napisao šestu tezu o Feuerbachu u ravni socioloških promišljanja, može li se iz te ravni prodrijeti u „cjelokupnost društvenih odnosa”, pa, dakle, i u područje ljudske biti u njenoj *zbiljnosti*? Ili se teza mora razumjeti u trans-sociološkom i svakom posebnostima znatvenom značenju — da bi se uopće problematizirala bit čovjeka?

Međutim, obje teze mogu biti shvaćene preko treće: obje su u biti istovjetne, to jest isto je odredi li se čovjek kao rodno biće ili kad se traži odgovor na pitanje o njegovoj biti kroz cjelokupnost društvenih odnosa produkcije i reprodukcije cjeline života —

⁹ Uspor. Marxove takozvane *Pariške rukopise*, osobito *Otuđeni rad*, također: Marxovu šestu tezu o Feuerbachu.

¹⁰ Šesta teza o Feuerbachu.

kad se, dakle, traži odgovor na pitanje što je ljudska bit u *njenoj zbiljnosti*: ono što se kaže u prvoj tezi („rodno biće”), u drugoj se pokazuje kao *praksa* produkcije jezgra toga roda.

Ako slijedom Marxovih i Engelsovih poticaja prihvatimo da se bit čovjeka ne može izvesti iz jedne ili više proizvedenih karakteristika, ako čovjek svoje bivstvovanje ne duguje „višem biću”, onda je *samostvaranje* ključ odgovora na pitanje: „Oni se (ljudi) *sami* počinju razlikovati od životinja čim počnu *proizvoditi* svoja sredstva za život”¹¹ — pa se u proizvodnji oblikuje razlika „čovjek — životinja”; i ne samo razlika. Riječ je o tome što samoprodukcija — jednom otpočeta — više ne potpada pod kriterije kakvi važe za produkciju bića u ritmu prirode i njenih mijena. Čim ljudi počnu proizvoditi svoja sredstva za život, postaje neprimjereno svako „premjeravanje” ljudske biti nečim što pada *izvan* njihove proizvodnje, izvan toka te dijalektike povijesnog-društvenog oblikovanja materije. I doista, proizvodnja se Marxu i Engelsu otkriva kao samo *štostvo* čovjeka: „Kako individuumi ispoljavaju svoj život, takvi jesu. Što su oni, podudara se dakle s njihovom proizvodnjom, kako s tim što proizvode, tako i s tim kako proizvode. Što su dakle individuumi, to ovisi o materijalnim uvjetima njihove proizvodnje”.¹² U zahvatu ovoga navoda iz *Njemačke ideologije* pitanje o tome što je čovjek, što su individuumi, pokazuje se kao bitan način pitanja o *proizvodnji*. Proizvodnja je *odnos* čovjeka, povijesnih bića i bitka (ovdje u smislu *physis*). U tome odnosu, i sam zahvaćen njime, čovjek — prvenstveno u procesu rada kao prvom uvjetu života — proizvodi svijet povijesnih bića u horizontu zajednice. Najopćiji odgovor na pitanje što čovjek proizvodi, glasi: čovjek proizvodi bića iz bitka — samonikle i prerađene prirode; a na pitanje kako čovjek proizvodi, najkraći je odgovor: čovjek proizvodi *odnosom* koji uključuje samo ljudsko biće, povijesna bića i bitak.

Svagda konkretan odnos čovjeka, bića i bitka govori o povijesnosti proizvodnje i *povijesnosti ljudske biti*, o povijesnom sadržaju i načinu podudarnosti čovjekova *što*, te onoga *što* i *kako* proizvodnje. Dakle: umjesto prebrzih i olakih posebnostanstvenih deproblematizacija „cjelokupnosti društvenih odnosa” kao ljudske biti u njenoj zbiljnosti, umjesto nepovijesnog postuliranja „generičke biti” koja povijesnoj biti čovjeka pridolazi sa strane, potrebno je problematizirati ontološku i povijesno-ontološku strukturu „*proizvodnja — ljudska bit*” kao odlučujući odnos, kao odlučujuće zbivanje za svaku proizvodnju prije njene podjele na materijalnu i duhovnu i unutar ovih na ekonomijske regije, te odnose i oblike ideologijskog područja. Ukratko: pitanje o biti čovjeka, o biti čovjeka i djelovanja, prvo nam valja svesti na pitanje o proizvodnji, a zatim i na pitanje o povijesnosti same proizvodnje, što će reći *proizvodnje ljudske biti*.

¹¹ *Deutsche Ideologie*, S. 206.

¹² Isto, str. 207.

b) *Dijalektika „potreba-proizvodnja” i njen povijesno-ontološki status*

Da bi proizvodio svoje rodno biće, čovjek mora proizvoditi, mora dakle stupiti u odnos s bićima, bitkom (kao *physis*) i samim sobom. U odnosima proizvodnje pojedinac, društvene grupe i cijele zajednice opredmećuju svoje povijesne potrebe. Prisvajanjem svega opredmećenog — individuumi, klase, narodi zadovoljavaju svoje potrebe na *povijesno određen* način.

Uvođenjem „potrebe” u polje razmatranja proizvodnje dolazi se i do pitanja: *zašto* čovjek djeluje, proizvodi, radi? Odakle uopće to da čovjek proizvodi?

„Bez potrebe nema nikakve proizvodnje” — kategorički je Marxov stav.¹³ Što govori taj stav?

Prvo. Lako je shvatljivo da bez proizvodnje nema čovjeka ni društva, nema povijesti. Proizvodnja je, dakle, proces i odnos *ontološkog* ranga: bez proizvodnje — a unutar nje procesa rada — ne mogu se osloboditi snage koje „drijemaju u prirodi”, niti se može pokrenuti, razvijati i oblikovati ono gibanje koje pred nama teče kao bogatstvo povijesno individuiranih oblika života društva i čovjeka.

Drugo. Budući da bez potrebe nema proizvodnje (i svega proizvodnjom izvedenog u povijesni svijet), i potreba ima *ontološki* rang.

Treće. Potreba i proizvodnja, u njihovu neraskidivom jedinstvu i proturječnosti, tvore neprekidan slijed odnošenja, opredmećenja i obostranih učinaka: potreba izaziva proizvodnju, proizvodnja zadovoljava potrebe, razvija prostor novih potreba u načelno beskonačnom povijesnom procesu u vremenu kao prostoru razvoja čovjeka.

Potreba je, dakle, pokretač aktivnosti čovjeka, „dok nije zadovoljena čovjekova potreba, čovjek je u nemiru sa svojim potrebama i sa samim sobom”. Ona je bitna snaga koja „energično teži svome predmetu”: djelovanje je „ispoljavanje i potvrđivanje čovjekovih bitnih snaga”.¹⁴ Sve može postati predmetom potrebe: od upotrebnih vrijednosti, preko određenog sadržaja bivstvovanja, do slobode ili oblikovanja bića po mjeri umjetničke produkcije.

To ka čemu stremljenje potreba može biti pokrenuto, oslobođeno i izvedeno samo proizvodnjom: izrada upotrebnih vrijednosti, povezano djelovanje ljudi u proizvodnji svoga života, revolucionarna praksa kao proizvodnja novoga sadržaja opstanka čovjeka, klase, narodâ, umjetničko djelo i novi poredak koji ono ustanovljuje kao tvorevina.

Kroz proizvodnju, osvajanje i prisvajanje predmeta ljudskih potreba zbiva se djelatnost „ispoljavanja i potvrđivanja njegovih (čovjekovih) bitnih snaga”¹⁵. Ispoljena i zadovoljena potreba tek

¹³ *Grundrisse...*, Dietz Verlag, Berlin, 1953, S. 13.

¹⁴ Uspor. *Nationalökonomie und Philosophie*, u: Frühschriften, Frankfurt, 1953, S. 247.

¹⁵ Isto.

uvjetno dovodi čovjeka u ravnotežu, u „mir” sa svojim bićem. Ona otvara prostor novih potreba. U protivnom, čovek bi bio biće čije su mogućnosti konačno date: međutim, u bitnosti pokazuje se da je riječ o biću potreba, nesavršenom i načelno nezavršenom biću koje kroz dijalektiku „potreba-proizvodnja” otvara stalno nove prostore i razvoja vlastitog bića i razvoja zajednice. Iz ranga i načelnog odnosa „potreba — proizvodnja” povijesni se proces u marksističkom vidokrugu pokazuje kao prostor razvoja čovjeka, kao načelno nesaglediv proces kretanja, kao složena i svagda povijesno individuirana dijalektika-djelatnost zadovoljavanja potreba i razvijanja novih potreba koje tiskaju proizvodnju, *to je proces koji sebe proizvodi iz sebe*. Zato je svaka kritika — poduzeta iz „generičke biti čovjeka” ili prebrzo sociologizirana „cjelokupnost društvenih odnosa” — bitno nedjelotvorna, jer kao izvanjska pridolazi rečenoj dijalektici, ili zastaje na *oblikovanim učincima* te dijalektike *ispuštajući izvor i temelj njihove oblikovanosti*.

Zaobilaženje ontološkog karaktera proizvodnje i potrebe, te odlučujućeg značenja dijalektike „potreba-proizvodnja” za razumijevanje povijesnog procesa, razvidno je u čestim „marksističkim” i građanskim pogrešnim shvaćanjima „pokretačkih snaga povijesti”. Naime, u tekstovima klasikâ mogu se naći tvrdnje o klasnoj borbi i kao pokretačkoj snazi povijesti, povijesti klasnog društva. Doista, ta tvrdnja pogađa bit klasnog društva, ali je u sebi jako „slojevita”. Za razumijevanje cjeline povijesnog procesa i za razumijevanje fundamentalnih potencijalnih i efektivnih pokretačkih moći, potrebno je imati na umu:

Prvo. Klasnu povijest doista pokreću i klasne borbe. Riječ je o životnom procesu („društvenom bitku”) kojega — pored ostalog — konstituira *poseban* sadržaj i način veze „potreba-proizvodnja”, jedna specifična dijalektika proizvodnje i zadovoljavanja potreba: proizvodnja čovjeka kao robovlasnika i roba, feudalca i kmeta, buržuja i proletera. Razdvojenost društva na nepomirljivo suprotstavljene društvene klase izraz je i pretpostavka *nesklada* ljudskih potreba i sadržaja proizvodnje života. U modernom građanskom društvu razdvojenost i suprotstavljenost potreba mase proizvođača i klase koja vlada uvjetima proizvodnje života (dakle: tumačenjem, rangiranjem, usmjeravanjem... zadovoljavanjem, razvijanjem potreba) u klasnoj borbi izražavaju temeljnu tendenciju radništva: nastojanje da se dovedu u sklad potreba i proizvodnja, to jest čovjekove bitne snage — njegove bitne *povijesne* snage i proizvodnja kao jedini mogućan okvir i sadržaj njihova zadovoljavanja, razvijanja itd.

Drugo. I epohu prelaženja od građanskog prema socijalističkim-komunističkim sadržajima proizvodnje života pokreće klasna borba. U *mjeri* utemeljivanja socijalističkih sadržaja proizvodnje života (kao pozitivna strana prevladavanja antagonizama građanskog društva), izvorne ljudske potrebe, dakle *potrebe koje pokreću na univerzalno prisvajanje cjeline proizvodnih snaga društva* slobodno udruženom djelatnošću ljudi-proizvođača u horizontu povijesne zajednice, — postaju, u toj mjeri, *sve više neposredno pokre-*

tačke snage društva. Isto se može drukčije reći, no sada kao metodički stav: za klasnu borbu, pa i u izgradnji socijalizma, nije odlučujuće to što ne postoji više klasa, *budući da je klasna borba na djelu sve dok postoje otpori uspostavljanju sklada „potreba-proizvodnja” na opisan način;* međutim, ta je činjenica posve skrivena svijesti koja trajne učinke socijalističke prakse ne traži „u sferi” temeljnih zbivanja, nego ostajući zarobljena oblicima — na primjer, političke proizvodnje — ostaje *de facto* u izvedenicama zbivanja koje konstituira životni proces, pa dakle i politiku.

Treće. Anticipirani komunistički oblik saobraćanja pokreće (u jednoj idealno tipskoj projekciji) dijalektika „potreba-proizvodnja” na nov način. Ako je u klasnom društvu pokretač načelan nesklad potrebe i proizvodnje, ako je socijalistička revolucija praksa utemeljivanja njihova sklada, komunističko se društvo — kao komunističko — tek ovako može kretati: u njemu je na djelu stalnost progresivnog osvajanja i razvijanja ljudskih mogućnosti u beskonačno pozitivnom rastu bogatstva sadržaja ljudske društvene prirode kroz dijalektiku „potreba-proizvodnja”.¹⁶

c) Bit i mjesto svrhe u procesu rada

Proces rada je jezgro i bitno poprište dijalektike „potreba-proizvodnja”. U njemu se stalno i bezuvjetno izvodi prirodno gibanje u društveno u *odnosima* njegovih jednostavnih momenata koji se i višestruko posredovano dadu raspoznati na oblicima i momentima života kakvi, čini nam se, jedva da su u nekakvoj vezi s procesom rada. U procesu rada ljudska potreba dolazi do svijesti o sebi kao svrha i kao moment procesa rada, odnosno svrsi primjerena djelatnost ili sam rad.

Kakav je, dakle, položaj svrhe u procesu rada?

Idealno uzevši, kad se zanemare povijesna društvena određenja dijalektike jednostavnih momenata procesa rada, riječ je o tome da se ljudskoj svrsi — utemeljenoj na spoznaji *ljudske potrebe* — *podređuje* sve što ulazi u sadržaj procesa rada. Svi momenti toga procesa, svaka prostorno-vremenska točka toga procesa podređena je svrsi primjerenoj djelatnosti, radu. Na kraju „proces rada se gasi u proizvodu”¹⁷. U svome ishodu cjelokupno kretanje pokazuje se kao „mirovanje”: „na strani proizvoda” okončani proces rada pokazuje se kao „svojstvo mirovanja, kao postojanje”¹⁸. To se može ovako prikazati:

Početak procesa rada: spoznata čovjekova potreba oblikuje se kao svrha djelovanja, kao zamisao („projekt”) puta zadovoljava-

¹⁶ Ali *in fact*, ako se zdere ograničeni građanski oblik, šta je drugo bogatstvo do u univerzalnoj razmjeni proizvedena univerzalnost potreba, sposobnosti, užitaka, proizvodnih snaga itd. individua” (Marx, *Temelji slobode, Grundrisse*, „Naprijed”, Zagreb, 1974, str. 198).

¹⁷ *Kapital*, gl. 5.

¹⁸ Isto.

nja potreba upotrebom sredstava radi prilagođavanja predmeta rada.

Sam proces rada: svrsi primjereno upotrebljavanje sredstava i izazivanje unaprijed smišljenih promjena na predmetu.

Kraj procesa rada: minulo kretanje jednostavnih momenata procesa rada, opredmećena je svrha djelovanja, kao što je prisvajanje opredmećenoga, ili ljudskih učinaka, istovremeno zadovoljenje potrebe i izazivanje nove djelatnosti.

Dakle, u cjelokupnom procesu rada, u bitnosti, *kretala se ljudska svrha*. „Rad” — to jest svrsi primjerena djelatnost — „spojio se sa svojim predmetom”¹⁹. Sredstvo rada i predmet rada važe kao sredstvo i predmet svrhe, a njeno kretanje kroz momente procesa rada kao *put opredmećivanja ljudske potrebe*, odnosno njena zadovoljavanja kroz prisvajanje opredmećenog.

U kratko prikazanom odnosu i slijedu što ga čine potreba, proizvodnja i proces rada — svrsi primjerena djelatnost ili sam rad zauzima *središnje mjesto*: gledano natrag, to je do svijesti dovedena potreba, u aktualnom presjeku to je kretanje na potrebi zasnovane svrhe, a gledano naprijed, riječ je o djelatnoj intencionalnosti koju ka njenom predmetu tiska potreba, *appetitus*. Potreba je, prema tome, *čovjekova bitna snaga*, stalno potičući činilac djelovanja. Rad i proizvodnja su čin i proces u kojima se ljudska potreba svrhovito oblikuje, kreće i opredmećuje u najrazličnijim učincima, bićima i odnosima unutar povijesne zajednice i tako opredmećena prisvaja po mjeri *povijesno osvojenih sadržaja odnosa* kako dijalektike potreba-proizvodnja, tako i dijalektike procesa rada i svega što je radom omogućeno i izvedeno u povijesni svijet.

3. Usporedba Hegel — Marx: jedno metodičko usmjerenje prema osjetilnosti i pitanju o supstanciji proizvodnje života

Ono zajedničko u Marxa i Hegela može se ovako izraziti: *sve je po djelovanju*. Neko biće ne dobiva svoje dostojanstvo iz nadređenog bića/bitka²⁰. Ono što doista jest nije već bilo pa se odjelotvorilo. Naprotiv: nešto je *uistinu zbiljsko* i samo toliko koliko je sebe djelovanjem izvelo u moment i oblik života; nešto jest samo toliko koliko se djelovanjem, proizvođenjem i radom postavilo, opredmetilo, oblikovalo. U okvirima takvog obrata — unatoč natruhama ontologičke pred-postavljenosti u Hegela — tradicionalne filozofijske postavke o prevlasti teorije nad praksom, mišljenja nad činom, promatranja nad djelovanjem — nedvojbeno je *prevlast djelovanja*, ali se u okvirima toga obrata nalaze i bitne, korjenite razlike Marxova i Hegelova stava.

Kao i Hegelu, Marxu individuum *mora djelovati*. Djelovanje je Hegelu, kako smo u osnovi pokazali, samopredstavljanje svijes-

¹⁹ Isto.

²⁰ Zanimajući pri tome stanovitu pred-postavljenost nemira bitka i ništa za gibanje.

ti, djelatna svijest. Marxovo određenje djelovanja polazi od toga da čovjek (kao tjelesno osjetilno biće) djelovanjem *pred-stavlja* sama sebe, to jest predmetom vlastite svrhovite djelatnosti čini prirodne snage svoga tijela, sredstvo rada „produženim rukama“, a prirodu — kao *locus standi* — tlom i najširim područjem iskušavanja i potvrđivanja svoje svrhe. Zato, naglasimo: korijen i bit čovjeka nije mišljenje, niti puka priroda (kao *physis*): korijen čovjeka jest čovjek sam.²¹ To znači da je u njemu samome izvor djelatnosti — čovječnosti. Potreba, kao bitna čovjekova snaga, jest taj korijen, a djelovanje je čin, proces i odnos u kojem ta potreba dolazi na vidjelo, biva oslobođena, zadovoljena. Zatim, dok je Hegelu svrha tek moment kretanja pojma, Marxu je svrha na izvornoj potrebi utemeljena i pojmljena cjelina putova, sredstava, predmeta i učinaka ljudskog samopredstavljanja. U određenju djelovanja i predstavljenosti čovjeka u djelovanju Marx dakle ide korjenito različito od Hegela: umjesto apstraktne osjetilnosti i momenata kretanja pojma, on tematizira djelovanje kao put kretanja svrhe koja izvire iz *ljudske* potrebe i koja je (potreba) *svagda povijesna*.

Naznačeni jednostavni momenti procesa rada koje prelazi svrsi primjerena djelatnost utemeljena na čovjekovoj potrebi apstraktni su momenti kao i u Hegela. Međutim, u pogledu njihova sadržaja oni se međusobno razlikuju ne samo po nosiocu gibanja (kretanje pojma — Hegel; ljudska potreba, svrha, svrsi primjerena djelatnost — Marx) nego i po tome što je u Hegela riječ o apstrakcijama koje prikrivaju formalizam nepovijesnosti vlastitih sadržaja, a u Marxa je pak riječ o sadržajnim apstrakcijama koje fiksiraju koncentraciju povijesnog toka u prikazu dijalektike potreba-proizvodnja i dijalektike procesa rada.

Čovjek je po svome djelovanju. Dakle, mimo i izvan rada i proizvodnje *nema čovjeka*: on se može potvrditi i poreći samo u radu i proizvodnji. Ako dakle postoji nešto što čovjek *mora*, ne samo da bi opstao u pukom bivanju nego da bi razvio svoju čovječnost — onda su to proizvodnja i rad. To moranje nije čovjeku nešto izvanjsko, već nemir u sebi koji se mora osloboditi, riješiti napeposti i (privremeno) smiriti radom i proizvodnjom, te prisvajanjem učinaka djelovanja. Zaključno kažimo: *čovjek ne zna što je dok se u radu i proizvodnji* — kao jezgru i poprištu praktičkog iskušavanja ljudskosti — *ne upusti u samoprodukciju svoje biti*.

Što je time rečeno?

U kraćem Marxovu spisu *Kritika Hegelove dijalektike i filozofije uopće* nalazi se stav koji vodi prema odgovoru: čovjek se „mora potvrditi kako u svome bitku tako i u svome znanju“.²² Da se čovjek mora potvrditi u svome bitku, to jest u onome po čemu jest sve što jest — prvenstveno u radu i proizvodnji —, znači da čovjek mora djelovati. Ako se čovjek osim u svome bitku mora

²¹ Uspor. Frühschriften, S. 216.

²² Frühschriften, S. 240.

potvrditi i svome znanju, onda — s obzirom na Marxovu izjavu o bezuvjetnoj svezi „bitka” i „znanja” u čovjekovu potvrđivanju — to znanje nužno poima činjenicu da je čovjek *po djelovanju*, te da u činu predstavljanja i opredmećivanja potreba u djelovanju, tek može osloboditi ono moranje, onaj „unutrašnji nemir sa sobom”. Nadalje, da se čovjek mora potvrditi u svome znanju, znači da *cijelo vrijeme rada i proizvodnje mora biti na djelu potvrđivanje vlastite izvorne potrebe koju izražava svrha i svrsi primjerena aktivnost*. Istina je i da se čovjek može poricati u svome bitku i znanju: tada čovjek, skupa sa sredstvom i predmetom rada, biva sveden na *sredstvo* u okružju svrsi primjerene djelatnosti izrasle na vanjskim potrebama koje ga priječe u rečenom potvrđivanju.

Konačno, može se reći: potvrđivanje čovjeka u svome bitku i svome znanju nije u Marxa shvaćeno po uzoru na rješenja novovjekovne filozofije subjektivnosti — kojoj je mišljenje bitak i vlastiti predmet. Naprotiv, sve stoji do toga da se djelovanje utemelji na *bezučjetnosti veze ljudskih potreba, znanja tih potreba i njihova predstavljanja, djelatnog usmjerenja, opredmećivanja i naposljetku prisvajanja učinaka djelovanja radi razvoja novih potreba na crti rasta biti čovjeka*. Takvo rješenje odvaja Marxa od Hegela, povijesnomaterijalističku poziciju od spekulacije i njena konstruktivističkog nazora pod autoritetom mišljenja kao supstancije i subjekta, ili mišljenja i napredovanja svijesti o slobodi; Marx pak s pitanjem o djelovanju odlučno postavlja pitanje o životu samom u njegovoj povijesnoj životnosti: zadaća je mišljenja da istraživanjem povijesnog lika života dovede do svijesti „problematiku” potvrđivanja i poricanja čovjeka u njegovu bitku i znanju, u radu i proizvodnji bića — a ne da pojmi svijet kao nužan momenat vlastitog kretanja ili polje znanstvenog modela u kojem prostorno vremenske veličine gibanja (uključujući i čovjeka kao kvantitetu) postaju predmetom hladne objektivnosti u kojoj je izgubljeno pitanje i raspitivanje o tome što je s djelatnošću izgradnje biti čovjeka.

Ta, marksistička povijesnomaterijalistička pozicija *djelovanja* (rada, proizvodnje bića) svakom, pa i hegelovskom konstruktivizmu suprotstavlja jedan povijesni-misaoni postupak dekonstrukcije filozofijskog sistema dopijevajući u točku iz koje postaje vidljiv ideologijski karakter znanstvene i filozofijske svijesti, ukoliko u njoj nije na djelu autoritet povijesnog zbivanja procesa rada i povijesnost dijalektike „potreba-proizvodnja”. Toj poziciji se otkriva da *supstancija i subjekt* nisu ni puka tvar niti pak jedino mišljenje, čak ni čovjek, nego *stalnost zbivanja u okružju procesa rada i proizvodnje, ono još neoblikovano i skrtnuto u bića svijeta, a ipak omogućujuće za svako biće u horizontu povijesne zajednice*.

Pozicija rada i proizvodnje omogućuje i metodičku upravljivost k povijesnom liku procesa rada. Htjeli bismo demonstrirati — promisliti djelotvornost te upravljenosti u okviru pitanja o podjeli rada i pitanja o početku i kraju knjige *Kapital* i kapitala kao Apsoluta kapitalističkog društva.

4. Kapitalska podjela rada: početak i načelan kraj knjige „Kapital” i kapitala kao Apsoluta društvene proizvodnje života

Tematski i problemski podjela rada zauzima središnje mjesto na stranicama Marxove i Engelsove *Njemačke ideologije*. O njoj je riječ na mnogim stranicama *Kapitala*. Može li se među brojnim izjavama klasika „otčitati” što *jest* podjela rada, može li se, naime, pouzdano zaključiti o *događaju* koji doista *dijeli* proces rada i koji svojom temeljnošću *suprotstavlja* i „na glavu postavlja” dijalektiku prethodno opisanih prostih momenata procesa rada. Ako se može pouzdano zaključiti što Marxu doista *jest* podjela rada — imajući pri tome na umu povijesno-ontologijsko, supstancijsko značenje procesa rada — onda nam valja postaviti i pitanje: kakva je metodička vrijednost toga zaključka za razumijevanje i objašnjenje proizvodnje života?

a) Što *jest* podjela rada?

Podimo od teksta *Njemačke ideologije*. Stupanj razvijenosti podjele rada pokazatelj je stupnja razvijenosti proizvodnih snaga, a razvoj proizvodnih snaga je *usavršavanje*, umnožavanje, razgranavanje podjele rada. O stupnju razvijenosti podjele rada ovisi uzajamni odnos individuumu „u vezi s materijalom, oruđem i proizvodima rada”. Podjela rada zbiljski stvara društvene proturječnosti. Nadalje, možemo pročitati da su podjela rada i privatno vlasništvo *identični izrazi*, da podjela rada pokazuje stihijnost razvoja društva *te rascjep pojedinačnog i grupnog interesa posredovanog kalasama*. *Ukidanje podjele rada je, prema Marxovu i Engelsovu sudu, uvjet da ne dođe do društvenih proturječnosti*. Podjela rada je realna osnova *države*; u njoj su date *sve* klasne suprotnosti — proturječnosti društva.

U *Kapitalu* je riječ o društvenoj podjeli rada, prirodnoj podjeli rada, podjeli rada u tvornici i međunarodnoj podjeli rada; zatim, Marx razmatra podjelu rada kao suprotstavljanje „rada glave” i „rada ruku”. *Kapital* govori o podjeli rada u proizvodnji roba, o podjeli industrijskog i poljoprivrednog rada, podjeli rada među kapitalistima itd.

Pribilježene dimenzije značenja „podjele rada” — unatoč svome obilju — ne govore izričito što *jest* podjela rada. Primjerice: u tvrdnjama da je podjela rada pokazatelj stupnja razvijenosti proizvodnih snaga, da *omogućuje* društvene proturječnosti, da pokazuje stihijnost razvoja društva i drugo, *već je pretpostavljeno kao da znamo* što podjela rada doista *jest*, budući da se govori o onome što je *njome omogućeno*. No kako je proces rada pripadan „ontološkom području”, sve su izvedenice *njegove* podjele izravno ili višestruko posredovano omogućene zbivanjem koje ih utemeljuje. Pitanje je dakle: koje zbivanje — u odlučnom i za sve izvedenice mjerodavnom značenju — *dijeli proces rada*, pa po-

staje izvor svih klasnih proturječnosti, a njegovo prevladavanje *uvjet prevladavanja* svih klasnih proturječnosti — kako već i Marx misli. Između događaja koji utemeljuje jedan povijesni oblik *dijeljenja procesa rada i njegovog prevladavanja* postoji zbivanje: o njemu se ne može prosuđivati mimo odgovora na pitanje o događaju koji tu podjelu utemeljuje.

Evo Marxove i Engelsove bitne rečenice o podjeli rada: „Podjela rada postaje *doista* podjela tek od trenutka kad nastupi *podjela materijalnog i duhovnog rada*.”²³ Ako je ta podjela (razdvajanje, suprotstavljanje, dijeljenje) zbilja odlučna, onda se ona odnosi na bit procesa rada, na njegove konstitutivne momente i njihov međusobni odnos: podjela tada pogađa samu supstanciju djelovanja, njen živi „supstrat” (Engels) sa svim implikacijama koje slijede odatle. Rečenu podjelu možemo pratiti cjelokupnim tokom klasne povijesti. Nama je, međutim, metodički dovoljno ako uspijemo — bar u glavnim crtama — pokazati bit i konsekvencije „podjele materijalnog i duhovnog rada” u Marxovu *Kapitalu*, djelu koje izlaže paradigmatički slučaj kapitalističke-kapitalske proizvodnje života, *suprotstavljenosti* materijalnih i duhovnih potencija procesa rada.

b) O početku Marxova „Kapitala” i početku kapitala

Marxov *Kapital* istražuje zakone nastanka, razvoja, života i propasti kapitalističkog društva.²⁴ Ta knjiga počinje analizom robe. „Bogatstvo društava u kojima vlada kapitalistički način proizvodnje prikazuje se (*erscheint*) kao ogromna zbirka roba, a pojedinačna roba kao njegov elementarni oblik. Zato će naše istraživanje početi analizom robe” koja je „prije svega vanjski predmet (*äusserer Gegenstand*), stvar (*ein Ding*) ...”²⁵

Kapital-knjiga ne počinje, dakle, od bitka i biti građanskog-kapitalističkog društva, nego od robe koja *se prikazuje kao* bogatstvo toga društva, *kao* njegov elementarni oblik, *prije svega* predmet, stvar.

U analizi robe Marxov je postupak *reduktivan* (*reducere* — voditi natrag): on robu, kao nešto izvanjsko i puki predmet, misaono oslobađa, „lišava” naslaga fetiškog karaktera i svakojakih i-

²³ *Njemačka ideologija*, str. 376. — Rečenica, zatim, glasi: „Počevši od toga trenutka svijest može stvarno uobraziti da je ona nešto drugo nego svijest o postojećoj praksi, da može stvarno nešto predstavljati, a da ne predstavlja ništa stvarno — od tog trenutka svijest može da se emancipira od svijeta i da prijeđe na stvaranje „čiste” teorije, teologije, filozofije, morala itd.” Dodajmo tome: ako se ta svijest, izrasla na podjeli materijalnih i duhovnih potencija rada, osamostaljuje kao *svrha* (kapitalskog, ili državnim razlogom, birokratskim razlogom vođenog) procesa rada i dijalektike „potreba — proizvodnja”, onda ona ne stvara samo „čistu teoriju”, nego je djelatna svijest, *svrha* djelovanja, upravo u jezgru djelatnosti koje oblikuje po mjeri vlastite osamostaljenosti.

²⁴ *Kapital*, Pogovor drugom izdanju.

²⁵ *Das Kapital*, Bd. I, S. 49.

zobličenja i privida silazeći do točke iščeznuća povijesne-kapital-ske određenosti procesa rada, proizvodnje i učinaka ljudskog djelovanja. Marxova analiza dopijeva — višestrukim redukcijama svega što se prikazuje „kao da” — do procesa rada, do njegovih jednostavnih momenata. Odatle se vidi — gledano unatrag, prema novcu, robi — da u razbijanju izvornog „čovjeku primjerenog” sadržaja dijalektike momenata procesa rada leži mogućnost i zbilja postojanja svijeta ljudskih uradaka koji su čovjeku-proizvođaču nešto vanjsko, nešto što kao puka stvar navlači ruho fetiša pod kojim je teško prepoznati *odnos* pod kojim su prirodne materije oslobođene sraslosti s prirodom i izvedene u svijet povijesnih bića. I doista, sa stanovišta samog procesa rada, vidi se da proizvodi nisu „osjetilno nadosjetilne stvari” tek zato što se međusobno sučeljavaju kao robe, nego prvenstveno zato što su proizvodi privatnih *nepovezanih, samostalnih, osamostaljenih radova*.²⁶ I roba je, prema tome, vanjski predmet zato što je proizvedena u *odnosu* koji čovjeku kao radniku (radničkoj klasi) priječi opredmećivanje vlastitih znanih potreba kroz kretanje na njima utemeljene i iz njih izvedene svrhe, te njena vladanja svime što ulazi kao moment u cjelinu okružja djelovanja i njegovih učinaka. Da je proizvod postao vanjska („otuđena”) stvar, ne može u bitnosti značiti drugo nego da je cjelokupni proces rada izveden pod *autoritetom vanjske sile*: u kapitalističkom-kapitalskom društvu potrebe kapitala kao subjekta i Apsoluta proizvodnje života.

Iz točke razbijenog procesa rada, gledano naprijed, prema proizvodnji cjeline kapitalskog društva, Marx prati put kapitala koji — kao osamostaljena sila — prolazi vlastite momente i likove tendencijski se šireći na sve društvo: Marx, u stvari, izlaže fenomenologiju kapitala u proizvođenju viška vrijednosti kroz proces akumulacije, prometni proces i cjelokupnost procesa kapitalističke proizvodnje.

Pitanje o pravom početku (zametku) *kapitala* pada izvan oblikovanih uradaka djelovanja, ono pada u središte procesa rada, a sabrano je u događaju njegove kapital-ske diobe koju robe prikrivaju iako su (kao stvari, kao nešto vanjsko...) njome omogućene. O kakvoj je diobi riječ, pokazuje kapital-ski radni pogon.

c) Kapital-ski radni pogon

Kapital-ski radni pogon, toliko koliko je kapital-ski, ne samo mjesto produkcije upotrebnih vrijednosti nego i proizvodnje kapitalističkog društva i njegovih proturječnosti — skriva „tajnu” odlučne podjele rada u njenom razvijenom obliku.

²⁶ Druga i oprečna kvaliteta života mišljena je u Marxovoj rečenici: „Životni društveni proces, tj. materijalni proizvodni proces, skinut će sa sebe mističnu magleni koprenu tek kad kao proizvod slobodno udruženih ljudi bude stajao pod njihovim svjesnim planskim nadzorom” (*Das Kapital*, Bd. I, S. 94—95).

Ukratko razmotrimo slijedeći ulomak *Kapitala*: u kapitalističkoj tvornici „samo olakšanje rada postaje sredstvom torture, u kojem strojevi ne oslobađaju radnika od rada, nego naprotiv, *njegov rad od sadržaja*, ali ovo obrtanje dobiva tehnički opipljiv smisao tek sa strojem. Pretvorivši se u automat, sredstvo rada *istupa prema radniku* za vrijeme radnog procesa *kao kapital*, kao mrtvi rad koji gospodari živim radom i isisava ga. *Odvajanje* duhovnih potencija procesa proizvodnje od ručnog rada i njihovo pretvaranje *u silu kapitala nad radom* završava se... u krupnoj industriji na temelju strojeva. Djelimično umijeće pojedinačnog opustošenog strojnog radnika iščezava kao sporedna sitnica pred znanošću, pred ogromnim prirodnim silama i masovnim društvenim radom oličenim u strojnom sustavu koji i s njim tvori moć „gazde”²⁷.

Prvo: što je oslobađanje čovjeka od rada?

U procesu rada tendencijski iščezava djelatnost izravnog trošenja „energije tijela i ruku”. Znanstveno-tehnički napredak kao izravna primjena znanosti u radu, te prožimanje svega znanošću — potiskuju rad u kojem radnik „uživa u igri vlastitih prirodnih sila”. Zato oslobađanje od rada može značiti oslobađanje čovjeka za subjekta radnog procesa, za subjekta automatiziranih i automacijom vođenih sistema koje stavlja između sebe i „predmeta”.²⁸ U toj ulozi, apstrahirajući od društvenih odnosa nadgledanja, čovjek — pokoravajući se vlastitoj znanstveno oblikujućoj svrsi utemeljenoj na vlastitoj potrebi — čini predmetom svoje svrhe sve što ulazi u okružje radnog procesa i njegovih učinaka. On, dakle, objedinjava svoje materijalne i svoje duhovne snage tako što ih *kao sredstvo sebi predstavlja*, nadzire ih i raspolaže njima u procesu zasnivanja, oblikovanja, aktualizacije i finalizacije (opredmećenja) svrhe koja je *njegova vlastita*. Tako promatrani, strojna tehnika i moderni automatizirani i na razini automacije izvedeni sistemi također su sredstvo u polju *moći* svrsi primjerene djelatnosti kakva izvire iz čovjekovih potreba. Idealno uzevši, i slikovito govoreći, „prelac” je na ljudskoj potrebi zasnovana svrsi primjerena djelatnost (rad sam), sve ostalo je „pređa” — kako možemo pročitati u Marxa — koja je oblikovana u proizvod: on „miruje” ostajući na dispoziciji čovjeku.

Drugo. Marx, međutim, piše da je u kapitalskom pogonu *rad oslobođen sadržaja*. O čemu je tu riječ, što je time rečeno?

U prikazu oslobađanja čovjeka od rada zanemarili smo činjenicu da se proces rada zbiva u određenom društvenom odnosu.

²⁷ *Das Kapital*, Bd. I, S. 445—446.

²⁸ U *Grundrisse* Marx piše o „doista slobodnom radu” — u smislu oslobađanja čovjeka od rada kao tlake, tega, truda (na što upućuju i naše starije riječi za rad): „Rad u materijalnoj proizvodnji može dobiti taj karakter samo time: 1) da se postavi *njegov društveni karakter*, 2) da bude naučnog karaktera, u isti mah opći rad, ne napor čovjeka kao na određeni način dresirane prirodne sile, nego kao *subjekta* koji se u procesu proizvodnje ne javlja samo u prirodnom, samoniklom obliku, već kao *djelatnost* koja upravlja svim prirodnim snagama” (*Temelji slobode*, str. 267).

Svojom povijesnom određenosti taj odnos može biti prostor oslobađanja i razvoja čovjeka, ali i njegova poricanja. Sada, na temelju prethodnih izvedaba, činjenicu da strojevi i moderni pogon ne oslobađaju čovjeka od rada možemo ovako protumačiti: onemogućuju ga da se razvija i potvrđuje kao zbiljski subjekt procesa rada u kojem je sve podređeno njegovoj potrebi i (znanstveno) oblikovanoj svrsi. Napokon, to znači da u kapitalskom pogonu biva korjenito promijenjen subjekt-objekt odnos: čovjekova je svrhovita djelatnost potisnuta. Ona je postala *sredstvo*. Sredstvo pak (kao sistem strojeva, kao ukupan pogon) jest *subjekt*. Nadalje, sredstvo — kao „stvar“, kao „predmet“ proizveden u odnosima kapitala — „oživljava“ produžujući kretanje u kapitalskom pogonu kao području *moći kapitala*.

U području moći kapitala, u području „oživljenog“ kapitalskog sredstva, situirani su svi činioci, dakle i sam rad ili svrha primjerena djelatnost, tako što ono ljudsko na njoj (potreba i svrha) biva potisnuto kapital-potrebom i kapital-svrhom. Prema tome, izvorna je potreba, kao i na njoj izvedena svrha, *postala sredstvom sredstva pretvorena u subjekt*. Odatle i *rad mora biti ispražnjen od sadržaja*. U njemu iščezava veza i potvrđivanje ljudske potrebe, na njoj utemeljene svrhe, opredmećivanja i, dakako, prisvajanja svega što je pod tim odnosima opredmećeno.

No budući da je u radu riječ o čovjeku neposredno (Marx) — prikazana podjela rada u kapitalskom pogonu i dosljedno izvedena cjelinom društva (kao cjelinom momenata koje obuhvaća kapital) ugrožava ljudsku jedinku ne samo tako što blokira njene ljudske povijesne mogućnosti nego i tako što — ne bez određenih uspjeha — oblikuje čovjeka po mjeri osamostaljenih potreba i svrha kapitala kao pravog subjekta kapitalističkog društva utemeljenog na podijeljenom radu, na radu ispražnjenu od sadržaja, kao *supstanciji iz koje mu stalno pridolazi kapitalaska moć*. Postajući subjektom oslonjenim na takvoj supstanciji, kapital postaje „biće naglašena ranga“ prema svim drugim povijesnim bićima u horizontu zajednice, prema *čovjeku kao radniku* prvenstveno: proizvođenje čovjeka kao radnika pretpostavka je i konsekvencija kapitala, ali i svakog društva toliko koliko mimo zahvata u dijalektiku procesa rada i dijalektiku „potreba-proizvodnja“ nastoji graditi nov temelj društvene proizvodnje života. Tu ulogu kapital na sebe prima poput Hegelova Apsoluta koji se „iza leđa ljudi“ probija kroz vlastite likove. Međutim, na podijeljenosti procesa rada, valja nam podvući, ne izrasta samo kapital. Kapital je jedan povijesni lik građanskog svijeta. Gdje se, međutim, može dokazati postojanje osamostaljene, čovjeku i njegovu radu vanjske sile, tamo je svagda i riječ o razbijenosti procesa rada: tu se mora posve razložno zaključiti kako je pred nama još neprevladano građansko određenje cjeline ili momenata života. Naravno, nastajuće socijalističko društvo nosi na sebi „biljeg“ neprevladanosti temeljnih pretpostavki građanske proizvodnje života, prvenstveno u procesu rada i dijalektike „potreba-proizvodnja“. Iako spoznaja, da ponovimo za Marxom, ne ukida povijesni predmet, ona bar

otkriva problem tamo gdje se decenijama u izgradnji različitih modusa socijalizma stvar najčešće apsolvirala kao pitanje o svojini u vidokrugu pravne znanosti, a ne kao pitanje o povijesno-ontološkom karakteru procesa rada i dijalektike „potreba-proizvodnja”.

d) Pitanje o kraju „Kapitala” i načelnom kraju kapitala

U svome kretanju kapital kao subjekt dopijeva u tačku vlastita vrhunca. Kad kapital opiše svoj „krug krugova”, kad se rasprostre cjelinom materijalnih uvjeta proizvodnje života — nastaje potpuno *izobličenje* svih momenata procesa rada. Ono prikriva bit kapitalskog društva i njegov bitak, sabirući u sebi — kao „obrazac”, kao „šifru” — *svu tajnu* načina proizvodnje života: „Kapital — profit, zemlja — renta, rad — najamnina, ovo je trojni oblik u kojem su obuhvaćene *sve* tajne društvenog procesa proizvodnje.”²⁹

Dakle, stanje je slijedeće:

Prvo. S parom „kapital-profit” dobiva se i prvi mistificirani oblik izvora društvenog bogatstva. Kapital važi kao stvar koja donosi profit i kamatu, unatoč tome što je u biti društveni odnos u kojem djeluju sredstva za proizvodnju „koja je monopolizirao određeni dio društva”, proizvodi pretvoreni *u uvjete* „aktivnosti žive radne snage, *osamostaljeni* upravo prema toj radnoj snazi”³⁰. Po mjeri rasprostiranja kapitalskog odnosa rasprostire se „logika” kapitalskog tvorničkog pogona na cjelinu društva, dakako, u preobraženom obliku: u tome rasprostiranju bitno je da sredstva za proizvodnju kapitala prelaze tvornički prag, tendencijski sve postaje sredstvom kapitala, kapital-producirajuće djelatnosti; djelatnost „važi”, ima svoje dostojanstvo i „razlog” tek kao djelatnost — često višestruko posredovane — produkcije kapital-odnosa.

Drugo. U paru „zemlja-renta” opći predmet rada, priroda, kao da izbacuje višak vrijednosti.

Treće. U paru „rad-najamnina” čovjekova svjesna djelatnost razmijene tvari s prirodom, svrsi primjerena i na ljudskim potrebama utemeljena djelatnost, promiče se u najamninu, — važi kao najamnina, to jest količina sredstava za reprodukciju radne snage i radničke klase: najamnina za proizvodnju čovjeka kao radnika.

U „trojnoj formuli” Marx ne pokazuje samo *prima facie* besmislen i proturječan odnos navedenih članova formule. On nalazi da su formulom „obuhvaćene sve tajne društvenog procesa proizvodnje”.

Zato je odlučno pitanje: odakle Marxu (marksizmu) *pozicija* iz koje postaju vidljive tajne društvenog procesa proizvodnje kapitalskog društva unatoč izobličenju njegovih odnosa i likova života? I šire: odakle *pozicija* iz koje je vidljiv odnos proizvodnje ukoliko je građanski?

²⁹ *Das Kapital*, Bd. III, S. 822.

³⁰ Isto.

5. Vidokrug socijalizma: povijesno-ontološka pozicija rada i dijalektike „potreba-proizvodnja”

Očito je da spoznaja početka ili (kapitalski) uređenog procesa rada³¹ omogućuje, pored ostalog, i spoznaju vrhunca kapitalističkog procesa proizvodnje života, to jest točku u kojoj se objelodanjuju „sve tajne” takve proizvodnje, točku koja ne može biti dostignuta prije nego što bitni uvjeti života ne postanu sredstvom kapitala: na mjesto slijeda ljudske potrebe — njima primjerena djelatnost — vladanje svime što je u okružju takve svrhe, uspostavlja se novi slijed: kapital-potreba — kapital-svrha i vladanje svime što je u okružju procesa rada, pa i proizvodnje cjeline života, kao sredstva kapitala, njegove potrebe i njegove svrhe.

Uvid u povijesni sklop momenata procesa rada i dijalektike „potreba-proizvodnja” jest naposljetku ona povijesno-ontološka pozicija koju dohvaća marksizam: ona mu omogućuje da, iako prostorno i vremenski nastaje u građanskom svijetu, izmakne odnosima toga svijeta. Štaviše, ta pozicija osigurava i podrazumijeva kritički odnos prema životnom procesu i *s onu stranu kapitalizma*, sve dok cjelina života čovjeka i društva ne postanu svakodnevno prozirni: oni to postaju tek dubokim promjenama sadržaja dijalektike procesa rada i dijalektike „potreba-proizvodnja”, promjenama koje dovode u pitanje sva bića naglašena ranga spram čovjeku (dakle: *radu*), radništvu.

Zato metodičkoj tvrdnji po kojoj kapital i njegovi likovi (klase, klasna borba, politika, pravo, država...) imaju svoje ontološko podrijetlo u povijesnom zbivanju procesa rada i proizvodnje — bilo da djeluju smjerom „povratnog” produbljavanja razdrtosti jezgra životnog procesa, bilo da, neke od ovih moći, djeluju smjerom promicanja jedinstva procesa rada i proizvodnje bića sukladno ljudskim potrebama, radeći tako na vlastitom ukidanju — valja također metodički ustvrditi: proces rada i proizvodnja postaju sabirnim točkama marksističkog mišljenja-djelovanja toliko koliko se ono odvažuje da napusti „samorazumljivost” rada i proizvodnje, da se upusti u njihovu povijesnu dijalektiku, da zahvatom u izvorno zbivanje procesa rada i proizvodnje dohvati ono utemeljujuće i oblikujuće za sva bića u horizontu zajednice.

U historiji marksizma, revolucionarnih borbi i socijalizma postoje razdoblja u kojima su rad i proizvodnja pretežno interpretirani na način kritike njihova mahom juristički pojmljena privatnovlasničkog određenja, pa i kao nešto posve tehničko-tehnologijsko. Nakon ukidanja privatnog vlasništva (u smislu razvlaštenja buržoazije), nakon očevidne ekspanzije znanstveno-tehničkog lika

³¹ Metodički, ovdje naglašujemo negativnu stranu kapitalski uređenog procesa rada, u smislu opisanog ispražnjavanja rada od sadržaja i zbiljskih implikacija koje se Marxu objelodanjuju u „trojnoj formuli”. Tendencije novog sadržaja integracije momenata procesa rada i ontološkog para „potreba-proizvodnja” svjesno zanemarujemo, iako se te tendencije probijaju kroz kapitalsko zbivanje procesa rada i proizvodnje.

rada i proizvodnje, nakon sve snažnijeg prepariranja života zna-nošću, objelodanjuje se da je odlučnije napredovanje prema izgradnji *novog temelja društva* tek zadatak pred kojim izgradnja so-cijalizma stoji (i zastaje). Hoće li takav zadatak ući u vidokrug re-volucionarne teorije i prakse, ovisi uz ostalo i o tome:

prvo, koliko revolucionarni pokret prevladava uvriježene pred-rasude o dovoljnim uvjetima izgradnje novog sadržaja društvenog bitka, i

drugo, o postojanosti i snazi odluke da se misaono i praktič-ki dopije u spomenutu dijalektiku procesa rada, te odnosa rada i proizvodnje bića s onu stranu posebnostima i filozofijskih nepovijesnih nazora koji blokiraju mišljenje i čin u tako neodložnoj otvorenosti prema autoritetu rada i proizvodnje, te njihova *novog* povezivanja.

Marxova pozicija, iz koje se otvara pogled u povijesno-onto-logijsku značajku pitanja o radu, proizvodnji, pa dakle i biti pri-vatnog vlasništva, omogućuje raspoznavanje razdrtosti jezgra društvenog bitka i tamo gdje nema indicija privatnog vlasništva za pravnu znanost: pitanje o biti privatnog vlasništva otkriva se miš-ljenju oslonjenom na ontološki status rada i proizvodnje kao načelno transekonomijsko, transpolitičko, pravno... pitanje, kao zbivanje iz kojega se oblikuju derivati jedne te iste bitne povijesne zgode: naime, podjele rada kakvu smo delimice i prikazali. Kako stoji s radom, proizvodnjom i privatnim vlasništvom (odnosno: društvenim vlasništvom) spoznaje se i preko odgovora na pitanje: postoji li u društvu *odnos* i *oblik* materijalne i duhovne produk-cije koji mjeru svoga značenja i djelotvornosti zadobiva neovisno o svrsi i proizvodnji kakvu tiskaju ljudske (klasne) potrebe, po-stoji li odnos i oblik u kojem je na djelu *vanjska* moć spram tak-vim potrebama i svrhama. Ako takav odnos postoji, ako postoje takvi oblici materijalne i duhovne proizvodnje, ako se mogu em-pirijski dokazati njihova opstojnost i djelotvornost, postoje dakle i neprevladani odnosi i oblici građanske proizvodnje života.

I kriteriji razvijenosti socijalizma ne bi, dakle, smjeli biti izvedeni mimo tih — na biti rada i proizvodnje ustanovljenih — pozicija mišljenja, kamo pripada i promišljanje subjektiviteta rad-ničke klase u izgradnji socijalizma: dok se „indikatori” njena sub-jektiviteta mahom traže u izvedenicama bitnog zbivanja, poprište iskušavanja subjektiviteta (rad, proizvodnja) ostaje na marginama mišljenja udomljenog u ovu ili onu „sferu” (područje) života na kojoj iščekavaju vidljivi znaci zbiljskog odnosa ljudskih potreba — svrhe djelovanja — djelovanja — opredmećivanja — zadovolja-vanja potreba.

Za mišljenje oslonjeno na razumijevanje rada i proizvodnje kao zbiljske supstancije povijesnog života građansko društvo obu-hvaća raspon od suprotstavljanja materijalnih i duhovnih poten-cija rada (a kapitalsko je suprotstavljanje samo uzoran lik toga zbivanja), do točke prevladanosti te podjele, suprotstavljenosti, neprijateljstva „glave” i „ruku”; taj raspon ide od (kapitalske) ne-podudarnosti „potreba-proizvodnja” do zbivanja koje razvija ljud-

sku društvenu prirodu. U tome rasponu mišljenje će — koliko se čvrsto pridržava za povijesno-ontološki prve uvjete proizvodnje života — otkrivati građanske oblike i odnose materijalne i duhovne produkcije čak i tamo gdje se momenti negativnog prevladavanja građanskog opstanka žele legitimirati kao zrelost socijalističkih rješenja. Ako su u nas političko-programatska i pravno-regulativna dimenzija samoupravljanja doista izazov takvom, na bit rada i proizvodnje, sabranom mišljenju, jednoj sabranosti koja se usmjeruje na „*samu stvar*”, onda, čini mi se, nema — danas i u nas — prešnije zadaće nego što je ova: ustrajno razvijati kritičku i samokritičku poziciju koja, misaono i praktički, vodi prema energičnom razvijanju socijalističkog samoupravljačkog udruživanja svih konstitutivnih momenata procesa rada, potrebe i proizvodnje.

Naposljetku, potrebno je reći: točno je da u Marxa nema *izričitog* razvijanja ovako prikazane povijesno-ontološke dijalektike rada, proizvodnje, potreba...; no, *istina* je da u Marxovu prikazu likova kapitalne proizvodnje života spomenuta problematika izlazi na vidjelo, probija se i otkriva mišljenju koje ne ispušta povijesnu situaciju „prvog uvjeta života” — rada. Dakako, i nastajuće socijalističko samoupravljanje još uvijek prikriva *samu* dijalektiku procesa rada, proizvodnje, potreba... i tako će biti sve dok je nastajanje njegova bitna značajka. Spoznaja jezgra nastajućeg samoupravljanja ne otklanja zbiljske teškoće. Ona ih samo otkriva ukazujući na kratak dah nastojanja koja zastaju na izvedenicama dijalektike toga jezgra. Govori li isto i jedan stavak Kafkinog Dnevnika: „Sve stvari, naime, što mi padaju na um, ne padaju mi na um iz samoga korijena, već odnekuda prema njihovoj sredini. Neka ih onda netko pokuša držati, neka netko pokuša držati travku i uhvatiti se za nju, za travku koja počinje rasti tek iz sredine stabljike.” Na početku ovoga teksta rečeno je da problematizacijom „udruženoga rada” i „interesa udruženoga rada” mišljenje dopijeva u „sferu” bitnih povijesno-ontologijskih pitanja. Slikovito govoreći: ono je na putu pridržavanja za korijen, a ne za „travku” koja počinje rasti iz sredine „stabljike”.